

Nkomiso wa Nkoka (*Xitsonga*)

Afrika Dzonga yi na matimu ya xihlawuhlawu eka swa vuhaxi bya mahungu na ku hambana eka tiko hinkwarho, na ku komba ku kala ku ringana-ringana eka ku aviwa ka matimba. Chalenje yi kulukumba i ku tisa ku cinca ka swilo hi fambiselo ra xidimokratiki eka swiyenge hinkwaswo swa vutomi bya vanhu, leswi katsaku na le ka tinhlango ta swa vuhaxi bya mahungu na mafambiselo ya swa ku haxiwa ka mahungu.

Mfumo wu tiyimisele ku sungula nhlango lowu wu nga ta promoti no yisa emahlweni ku fikeleriwa ka ta mahungu hi mintlawu ya vanhu lava a va phaeriwe ethelo, na leswaku ta vuhaxi bya mahungu swi va na swiyenge swo hambana-hambana. Leswi swi landza xiboho lexi xi nga tekiwa hi Khabinete hi ku landza swibumabumelo swa *Comtask* hi lembe ra 1996. Leswi swi tlhela swi landza na Vumbiwa, na Nawu-nkulu (Bill) wa Timfanelo, xikan'we na Nongonoko wa ku Aka hi vuntshwa na Nhluvuko (Reconstruction and Development Programme), na swona leswi, swi tlhela swi seketeriwa hi Kungu ra Magoza ya Tiko (National Action Plan), kungu ra ku yisa emahlweni ku promotiwa no yisiwa emahlweni ka Timfanelo ta Vumunhu (Protection of Human Rights), leswi swi tshikelelaku ngopfu ntshunxeko eka swa miehleketo na mbulavulo (freedom of expression), na na ku hangalasiwa ka swa vuhaxi na mahungu eka swiyenge swo hambana-hambana (media diversity), na xilaveko xa leswaku ku va na maendlelo yo tiyisa leswaku swikongomelo leswi swi fikeleleka no koteka. Swi tlhela swi landza na matshala-tshala lama ma nga humelelangiku lama ma nga endliwa hi minhlango ya vaaki yo sungula nhlango wo tano eka nkarhi wo sungula ka malembe ya va ma 1990.

Xivangelo xi kulukumba lexi ntlhontlhetelaku leswaku ku va na nhlango lowu wu tiyimeleka wa Media Development and Diversity Agency (MDDA) swi tshegiwe hi xilaveko xa leswaku ku va na nhlango wa vanhu va vuswikoti, na van'wana lava va tivekaku eka xichava, lowu hi ku kumeka ka timali, wu nga ta pfuneta ku endleka ka swilo hi xihatla, wu tlhela wu endla rhiseche (ndzavisiso), wu hlulukisa na vuswikoti eka nhluvuko wa swa vuhaxi bya mahungu, no tiyisa leswaku hinkwaswo leswi swi endleka. Nhlango lowu, wu ta tirha hi ku fambisa swilo hi minsinya ya mafambiselo lamanene, na swona, nhlango lowu wu nga na vurhumiwa na matimba yo kuma swihlovo swa timali to endla ntirho (resources). Wu ta tirha hi ku yimela kulenyana na mfumo kambe hi ku tirhisana na mfumo na indastri ya swa vuhaxi bya mahungu na vapfuneti hi timali

Tani hi leswi misava hinkwayo yi nga le ku fambeni hi rivilo leri kulukumba eka swa ku tirhisiwa ka tikhompyutara, i mhaka ya nkoka swinene leswaku vaaka-tiko hinkwavo va kota ku kuma vutivi na miehleketo yo hambana-hambana leswaku va kota ku va na xiavo swinene eka swiyenge swa tindzhawu, tiko na matiko ya misava lama ma yaku ma tshwinelelana swinene. Mfumo wu endle leswaku ku fikeleleka eka ta vutivi swi va xiyenge xin'we xa Nongonoko wa ku Aka hi vuntshwa na Nhluvuko.

Nhlango wa MDDA, tani hi nongonoko wa Tisenthara ta Vaaki ta swikongomelo-nyingi (Multi-Purpose Community Centres), i wa nkoka swinene eka ku fikelela xikongomelo lexi. Wu ta pfuneta ku cinca swilo eka swa mahungu na ku khumbana, na ku kombisa miehleketo ya vanhu vo hambana-hambana ngopfu mintlawu ya vanhu lava a va tshikileriwe eka nkarhi

lowu wu nga hundza. Hi marito man'wana, hambi leswi MDDA yi nga ta ka yi nga koti ku tisa ku cinca ka swilo hi yoxe, kambe yi ta pfuneta hi timali, ku hatlisisa swilo, na mintirho ya rhiseche, yi ta tlanga ndzima leyi kulukumba yo pfuneta eka ku hlanganisa no kunguhata swilo eka ku cinca ka swa vuhaxi hi ndlela leyi yi nga ta endla leswaku swilo swinyingi swi cinca swinene

Ku hlamusela nhluvuko eka ta vuhaxi ma mahungu na vuhangalasi bya swiyenge swo hambana-hambana:

Nhluvukiso wa swa vuhaxi na mahungu, swi katsa ku promota no endla xiseketelo xa ku ntlhantlha swirhalanganyi swa xihlawuhlawu xa nkarhi lowu nga hundza, lexi a xi endla leswaku mintlawu ya vanhu lava a va tshikileriwile va siveleka no siveriwa eka ku fikelela eka swa mahungu na vuhaxi – tani hi vinyi va ta vuhaxi, timinjere, na vaqambi (producers) va swa vuhaxi bya mahungu. Ku va na vuhangalasi bya swiyenge swo hambana-hambana bya swa vuhaxi (media diversity) swi tiyisa leswaku mintlawu hinkwayo na swiyenge hinkwaswo, swi kota ku fikelela eka ku kuma miehleketo yo hambana-hambana na swihlovo swo hambana-hambana swa vutivi, lebyi byi kombaku xiyimo xa tiko ra ka hina. Ku fikelela eka swa vukoteki bya vuhaxi byo hambana-hambana, swi tlhela swi pfunetiwa na hi vukona bya vuhaxi byo hambana-hambana, minhlangano ya vuhaxi leyitsongo na leyi kulunyana na ya le xikarhi.

Va swa vuhaxi bya mahungu eAfrika Dzonga:

Hambi leswi ku nga endliwa swo hlayanyana hi mpfhuka ku va na fambiselo ra xidimokratiki ku langutana na swirhalanganyi eka swa mahungu na vuhaxi byo hambana-hambana, na ku hangalasiwa ka swa vuhaxi na mahungu eka swiyenge swo hambana-hambana (diversity), swi le rivaleni leswaku, swinyingi leswi swa ha faneleke ku endliwa. Vunyingi bya vanhu a byi si kota ku kuma ta vuhaxi na mahungu. Vun'winyi bya swa vuhaxi na mahungu bya ha ri emavokweni ya xintlawana xitsongo xa vanhu, na swona, ta swa vuhaxi na mahungu a swi hlanganyeti swilaveko na leswi swi rhandziwaku hi mintlawu hinkwayo ya vanhu. A ku na vuyimeri kahle eka swa vufambisi, vuhleri na vatirhi eka swa vuhaxi na mahungu.

Xipiriyoni xa leswi swi endlekaka e Afrika Dzonga, xi komba leswaku ku rindzela leswaku swa timakete, tichansi ta ku kuma tilayisense ta vuhaxi na ku cinca ka vun'winyi, hambi leswi swi nga swilo swa nkoka, kambe hi swoxe, a swi nga pfuneti ngopfu ku fikelela eka fambiselo lerintshwa ro cinxa swilo. Hikokwalaho, ku lavekaku minhlangano yo fana na MDDA swinene leswaku yi ta kota ku hatlisisa swilo.

Ku kuma ntokoto eka leswi swi endliweke:

Xipiriyoni xa leswi swi endlekeke eka matiko ya misava, xi komba leswaku ku seketela no promota nhluvuko eka ta vuhaxi na mahungu no hangalasa swa ta mahungu eka swiyenge swo hambana-hambana, a hi swilo leswintshwa. I swilo leswi ku nga khale swi ri karhi swi endliwa eYuroopa, ku sukela hi malembe ya va ma 1950, hi ku twisisa leswaku ku yimela ntsena va timakete ku endla leswi, a swi nga koti ku fikelela eka xikongomelo xo hangalasa ta vuhaxi na mahungu eka swiyenge hinkwaswo. Hi ntiyiso wa mhaka, vumbhoni lebyi nga kona, byi komba leswaku va timakete, va khuvanganya vun'winyi bya swa vuhaxi na mahungu eka xintlawana xitsongo xa vanhu, leswi swi endla leswaku ku nga vi na

ntshunxeko hi ta miehleketo yo hambana-hambana na leswaku vanhu va kota ku vulavula hi ku ntshunxeka.

Matshala-tshala ya minhlangano leyi yi tiyimeleke ya nkarhi lowu nga hundza ya ku sungula Nhlangano wa *Independent Media Diversity Trust*, a ma kotangi ku humelela hikokwalaho ka ku pfumaleka ka timali. Leswi swi seketele miehleketo ya leswaku ku fanele ku sunguriwa nhlangano wa nawu na ximfumo hi ku tirhisana exikarhi ka mfumo, va vuhaxi na mahungu, na leswaku, leswi, hi swona leswi swi nga humelelaku no va na vuyelo byo vonaka.

Ndlela leyi MDDA yi nga xiswona na vuxaka bya yona na minhlangano yin'wana:

MDDA yi ta va nhlangano lowu wu tiyimeleke, lowu sunguriweke hi nawu, lowu wu tirhaku hi ku yimela kulenyana na mfumo, va mabindzu, na van'wana vapfuneti hi timali. Vurhumiwa bya wona ku ta va ku promota no yisa emahlweni vuhangalasi bya swa mahungu bya swiyenge swo hambana-hambana na nhluvuko eka swa mahungu ya maphepha (matsalwa) na vuhaxi bya swo fana na tiradiyo na swin'wana swo tano, na “mafambiselo lamantshwa ya swa mahungu”.

MDDA yi ta va na swirho swa Bodo (swa Huvo) swa nkaye (9), Bodo leyi yi hlawuriwaku hi Palamende hi ku landza fambiselo leri nga rivaleni leri katsaku xichava, kutani swirho swi ta vekiwa hi Presidente eka swiyimo. Swiyimo eka Bodo (eka Huvo) swi ta vekiwa swirho leswi swi nga ta hlawuriwa hi mfumo eka swiyenge swa va mahungu ya matsalwa (print media), vuhaxi, na van'wana eka swa mahungu lomu mitini, kasi vantlhanu lava nga sala va ta vekiwa ku hlawuriwa hi xichava. Bodo yi ta apoyinta (yi ta thola) *CEO*, loyi hi ku tirhisana na Bodo, a nga ta thola vatirhi va vuswikoti na lava ringaneke.

Na le handle ka ntirho wa yona wa ku seketela va swa mahungu, MDDA, yi ta tlhela yi lerisa leswaku ku endliwa rhiseche (ndzavisiso) no endla swibumabumelo eka mfumo, eka indastri ya ta vuhaxi bya mahungu na le ka minhlangano yin'wana leyi faneleke. MDDA yi ta va na vuxaka na minhlangano yin'wana leyi khumbekaku eka ta mahungu na ku hlulukisiwa ka wona na ku hangalasiwa eka swiyenge swo hambana-hambana. MDDA yi ta va na nhlengeletano ya lembe na lava va khumbekaku, laha mintlawa yaleyo yi khumbekaku yi nga ta kambela xiviko xa lembe xa MDDA.

Lava nga ta vuyeriwa na muxaka wa ku seketeriwa:

Lava nga ta vuyeriwa hi ndlela leyi kongomeke na hi ndlela leyi nga kongomankiku (direct and indirect), ku ta va va swa ta mahungu ya ta vaaka-miti (community media) na va swa mabindzu lamatsongo ya swa mahungu, ku katsa na tiradiyo, tithelvhixini, va swa mahungu ya ku tsariwa na swa mahungu lamantshwa. Ku ta tshikeleriwa ngopfu eka tiprojeke leti pfunaku vaaka-miti lava a va nga nyikiwi chansi eka nkarhi lowu nga hundza – ngopfu-ngopfu vaxisati, vanhu va le makaya, vatsoniwa (vo lamala), vanhu lava nga dyondzangiku, vatirhi na vanhu va vusweti – hi ku sunguriwa ka swa mahungu na vutivi.

Vanhu va ta seketeriwa hi timali na hi tin'wana tindlela to ka ti nga ri ta mali, na swona swi ta katsa na ku nyiketwa ka tisabsidi hi ndlela leyi nga kongomangiku (indirect subsidies); ku pfuneta hi timali ta xihatla ta xinkadyana, ku hlulukiswa ka vuswikoti, ku leteriwa (training),

ku kamberiwa ka tiprojeke, na ku endliwa ka rhiseche eka swa mahungu. MDDA yi ta tlhela yi endla na swibumabumelo hi ku seketeriwa ka va swa mahungu hi timali to lombiwa, endzhaku ka fambiselo ra vona ro endla nkambelo wa ntirho.

Minsinya ya makomba-ndlela eka ku endla swiboho swo nyiketa timali, na swibumabumelo swa timali to lombiwa, swi ta va leswaku tiprojeke ti pfuneta eka ntirho wa ku hluvukisa swa mahungu na vuhangalasi bya swa mahungu eka swiyimo swo hambana-hambana. Swi ta va ku promota leswaku ntirho wu ya emahlweni, na ku pfuneta tiprojeke hi timali, tiprojeke leti ti nga na vufambisi lebyinene. Swin'wana leswi swi nga ta voneleriwa, swi katsa leswaku vaaka-miti va va na xiavo na makungu yo endla fambiselo ra leswaku ku va na ku ringana-ringana.

Bajete ya MDDA:

MDDA yi ta fanela ku va na timali to ringana ku endla ntirho wo khumbana, vuleteri, timali ta swipfuneto na timali to fambisa ntirho wa siku na siku, na timali to endla ndzhavisiso hi ku koteka ka swilo, na timali to kambela tiprojeke. MDDA, yi ta tlhela yi lerisa leswaku ku endliwa rhiseche hi ku hluvukisiwa ka swa mahungu na ku hangalasiwa ka swa mahungu eka swiyenge swo hambana-hambana. Timali ta yona to fambisa ntirho wa siku na siku, ti ta va tiphesente ta 12 ta timali ta bajete ya yona hinkwayo.

Timali leti ti nga ta laveka ku endla ntirho wa yona lowu nga salela ndzhaku, ku ta va mali yo ringana timiliyoni ta R256 eka malembe ya ntlhanu lama ma taku.

Mfumo wu fanele ku seketela hi mali ya ntsengo wo ringana xiphemu xa mbirhi-xa-nharhu wa bajete, kasi indastri ya swa mahungu yona yi ta pfuneta hi n'we-xa-nharhu. Ku fanele ku langutiwa mhaka ya leswaku mpfuneto wa mfumo wu ta katsa ku seketeriwa ka vaaka-miti hi switici swa tiradiyo ta miti, na minongonoko ya nhluvuko leyi yi nga karhi yi nyiketiwaku hi Ndzhawulo wa ta ku khumbana (Department of Communications), na hi tindlela tin'wana to fana na xinakulobye eka swa timali ta mfumo na vuxaka na minhlangano yi'nwana yo fana na *Universal Service Agency*.